

*Ёанна Героўска-Калаўр (Варшава),
доктар гісторыі,
Інстытут гісторыі ПАН*

Генезіс беларускіх надзеяў і польскіх страхай у траўні 1926 г.

I

Напачатку варта адзначыць розніцу ў сітуацыі Польшчы і Беларусі ў 1926 г., праз сем гадоў пасля падпісання Версальскага трактату і праз пяць – Рыжскага, праз тры – пасля міжнароднага прызнання межаў у гэтым рэгіёне Еўропы.

Сярод “нацыянальна- і дзяржаўнастваральных фактараў” абодвух дзяржаў трэба назваць гісторыю (1), мову (2), тэрыторыю (3), пачуццё сацыяльнай сувязі (4), пачуццё адміністрацыйнай сувязі (5), рэлігію (6).

1. Гісторыя¹

Вялікая гісторыя аб’ядноўвае беларускія і польскія землі. У 20 ст. іх падзяліла розная інтэрпрэтацыя гэтай гісторыі, але гэта тэма для гісторыкаў, якія займаюцца гісторыяй прапаганды як зброі ў рэалізацыі ўласных палітычных мэтай.

2. Мова

Вопыт выдатнага існавання ў 20 ст. дзяржаваў, у якіх існавала двухмоўе, прымушае адмовіцца ад разгляду моўнага крытэрыю.

3. Тэрыторыя

Палякі ў 1926 г. мелі ўласную дзяржаву на той тэрыторыі, пра якую ў свой час марыла толькі частка польскай грамадскасці, аднак, гэтыя межы атрымалі міжнароднае прызнанне. Гэта рашэнне, якое пакінула шматлікія раны ў сэрцах і душах многіх грамадзян, закончыла ўнутры-польскія дыскусіі пра тэрыторыю дзяржавы.

Беларусы былі незадаволеныя падзелам тэрыторыі, на якую прэтэндавалі. Трэба падкрэсліць, што гэта былі землі, якія нікім не прызнаваліся беларускімі, але якія ім абяцалі ў выніку сацыяльнай рэвалюцыі ў гэтай частцы Еўропы.

4. Сацыяльная сувязь

Сярод палякаў ваенныя падзеі жніўня 1920 г. спрыялі кансалідацыі ў сувязі з пагрозай. На жаль, толькі ў сувязі з пагрозай. Польская грамадскасць усё дваццацігоддзе ад дыскусіі, якая папярэднічала ўтварэнню

¹ Тут і далей усе вылучэнні і падкрэсліванні належаць аўтару артыкула (заўвага рэд.).

Грамадзянскага кіравання ўсходніх земляў, да восені 1939 г. у Румыніі заставалася расколатай. Найважнейшай мэтай польскай палітыкі дваццацігоддзя быў пошук польска-польскага кам прамісу. Абодва бакі былі глыбока перакананыя ў сваёй праваце. Можна дапусціць, што савецкім палітыкам, якія былі праціўнікамі Польшчы не толькі ў перыяд савецка-польскай вайны, гэтая сітуацыя была добра вядомая. Яны яе выкарыстоўвалі. Аднак гэтая праблема не з’яўляецца прадметам дадзенага рэферату.

Беларусы на момант “раздачы карт”, г.зн. перад 1921 г. мелі ў параўнанні з палякамі адносна невялікую палітычную эліту. Гэта парадокс, але толькі закон пра выбары ў сейм ПРэчы Паспалітай I склікання (гэта значыць пасля Рыжскага трактату), які даў гэтай групе (ужо) нацыянальнай меншасці ў Польшчы роўнасць правоў, спрыяў яе кансалідацыі з электаратам. Гэта парадокс, але польскі “апарт”, які быў вынікам увядзення дэмакратычных прынцыпаў, не аб’яднаў беларускую групу з польскай грамадскасцю. Беларусы мелі ўласныя нацыянальныя памкненні. Зразумела, што яны былі пакрыўджаныя рашэннямі Рыжскага трактату. Да таго ж за ўсходнімі межамі Польшчы знаходзілася савецкая Беларусь, якая перажывала ўздым беларусізацыі. Адначасна палітыка польскіх (змяняючыхся) урадаў была лабільнай у адносінах да меншасцяў, што ў вялікай ступені было наступствам згаданага “расколу”. У выніку – надзеі, якія абудзілі праекты ўраду Сікорскага, былі перакрэсленыя ўрадам Вігаса.

З пункту погляду беларусаў, Польшча выступала як галоўны вораг беларускай дзяржаўнасці.

З пункту погляду пераважнай большасці польскіх палітыкаў (да траўня 1926 г.) – палітыка роўнасці дапамагла беларусам (як і іншым меншасцям) распачаць варожыя дзеянні супраць польскай дзяржаўнасці.

5. Адміністрацыйная сувязь

Уласную адміністрацыйную сувязь мелі палякі, мелі расейцы. Беларускі сон пра самакіраванне развеяўся ў момант спынення палітыкі беларусізацыі.

Палітыка – гэта мастацтва выкарыстання магчымасцяў, часта – мастацтва іх стварэння.

Ці не з’яўлялася палітыка беларусізацыі ў БССР зброяй Крамля, які паслядоўна імкнуўся пашырыць сферу сваіх уплываў і нейтралізаваць заходнія ўплывы на беларускіх землях? (Гэтая гіпотэза, зразумела, не адмаўляе ўласных нацыянальных памкненняў беларусаў!)

Важна адзначыць, што палітыцы Масквы спрыяла да 1921 г. палітычная лінія польскіх прыхільнікаў інкарпарацыі, а пасля 1921 г. – паводзіны

польскай адміністрацыі, падрабязна апісанья ў беларускай літаратуры. Апошняе было вынікам боязі, але магчыма мела і іншыя прычыны.

6. Рэлігія

Лічу фактарам кансалідацыі, які спрыяў працэсу дзяржаўна- і нацыянальнастваральнаму (альбо працэсу кансалідацыі апазіцыі супраць верагоднага акупанта), асабліва ў 19 ст., рэлігію.

Знішчэнне грэка-каталіцкай царквы, якая магла паяднаць праваслаўную і каталіцкую часткі беларусаў, была ударам ў падмурак будучай беларускай дзяржавы. Гэты ўдар быў нанесены расейскім бокам, а яго значэння многія беларусы, падобна, не разумеюць па сённяшні дзень.

II

Памылковая дата ў тэме майго рэферату (1925, а не 1926) у апублікаванай праграме канферэнцыі з'яўляецца сімптоматычнай. І вось чаму.

Беларуская сялянска-работніцкая Грамада ўзнікла, як вядома, 24 чэрвеня 1925 г. у выніку расколу ў Беларускам клубе ў Сейме і выхаду з яго Браніслава Тарашкевіча, Сымона Рак-Міхайлоўскага, Паўла Валашына і Пятра Мятлы. На пачатковым этапе Грамада дзейнічала канспіратыўна. Яе праграма 1925 г. упершыню была апублікаваная ў Інфармацыйным бюлетэні сеймавага клуба (№ 9, 1926).

Грамада выступала з лозунгамі самавызначэння ўсіх народаў і аб'яднання ўсіх беларускіх земляў у незалежную рэспубліку пад уладай рабоча-сялянскага ўраду. Сваю дзейнасць абяцала весці ў духу міжнароднай салідарнасці ўсіх працоўных, заяўляла пра імкненне да змены сацыяльнай сістэмы.

Паводле ацэнкі Аддзелу нацыянальнасцяў МУС II Рэчы Паспалітай², адносіны сяброў віленскага ЦК Грамады да польскай дзяржавы былі адназначна негатыўныя, да БССР і СССР – прыхільныя. Тая ж крыніца сведчыць, што партыя займала пазіцыі прыныповага супрацоўніцтва (?) з камуністычным рухам, які негатыўна ўспрымаўся ў Польшчы.

У матэрыялах Аддзелу нацыянальнасцяў МУС сцвярджалася, што Грамада мела вялізарны ўплыў (што мяне не здзіўляе) на Таварыства беларускай школы, якое ў 1926 г. атрымала дазвол дзейнічаць на ўсёй тэрыторыі Заходняй Беларусі, на Беларускае выдавецкае таварыства, на Беларускае навуковае таварыства, на Беларускае кааператыўнае банкі, на Саюз студэнтаў-беларусаў і Віленскую беларускую гімназію. Усе названыя арганізацыі, як зразумела, дзейнічалі легальна.

² Białoruskie ugrupowania polityczne w Polsce w dniu 1 kwietnia 1927 roku. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Wydział Narodowościowy. Tylko do użytku służbowego. Tabela. (Цэнтральная бібліятэка АН Літвы. Адзел рэдкай кнігі).

Грамада ўплывала на вясковае насельніцтва, інтэлігенцыю і беларускую моладзь, удзельнічала ў прафсаюзным руху ў гарадах, у выбарах да Касаў хворых у Вільні, у Беластоку і Гародні.

Праз пяць месяцаў пасля ўзнікнення БСРГ, у лістападзе 1925 г. сітуацыю ў Польшчы дэстабілізаваў палітычны крызіс, звязаны з адстаўкай ураду Грабскага. Юзаф Пілсудскі ў той час знаходзіўся ў Сулеюўцы, дзе праводзіў час ў адзіноце. Распачалася цяжкая праца па стварэнню новага ўраду³.

У сакавіку 1926 г. абурэнне выклікаў праект бюджэту, прапанаваны міністрам фінансаў Ежы Здзяхоўскім. ППС патрабавала роспуску Сейму і ўвядзення падатку на маёнтак для багацейшых колаў грамадства. Святакаванне 1 траўня ў Варшаве закончылася трагічна. У выніку сустрэчы на вуліцы двух розных дэманстрацый – сацыялістычнай і камуністычнай – распачалася стрэльба і загінула пяцёра рабочых. Спробы Вінцэнта Вітаса сфармаваць трэці ўрад не сустрэлі падтрымкі сярод палітыкаў ППС, якія планавалі супрацоўніцтва з Пілсудскім. Вядомае варшаўскае кабарэ, якое добра адчувала палітычную сітуацыю, паставіла палітычнае шоу пад кра-самоўнай для атмасферы тых дзён назвай “Мы хочам караля”. Грамадскасць была ўражаная і дэзарыентаваная падзеямі 1926 г. Нягледзячы на тое, што яны не з’яўляюцца прадметам майго выступлення, хачу прывесці меркаванне Анджэя Гарліцкага, аўтара манаграфіі “Przewrót majowy”, які падкрэсліў, што майскія падзеі 1926 г. мелі рысы вялікай імправізацыі. Хутчэй за ўсё, калі б прэзідэнт Вайцахоўскі знаходзіўся ў Варшаве, на што разлічваў Пілсудскі, усё зацянулася б дэманстрацыямі і адстаўкай ураду. Але прэзідэнт адпачываў у Спале. Урад абвясціў увядзенне для Варшавы і ваяводства надзвычайнага становішча. Пасля вяртання прэзідэнта ў Варшаву на вядомым мосце Панятоўскага адбылася славутая размова Вайцахоўскага з Пілсудскім, якая развясляла надзеі на мірнае вырашэнне праблемы. Амаль чапырохразовая перавага войскаў, якія падтрымалі Пілсудскага, вызначыла ягоную – горкую – перамогу.

Святочная стотысячная дэманстрацыя ў Саскім парку пад помнікам Юзафа Панятоўскага, арганізаваная ППС, выказала агульныя надзеі, што функцыі кіраўніка дзяржавы будзе выконваць Юзаф Пілсудскі. Расчараванне выклікаў факт адмовы Пілсудскага, які рэкамендаваў на гэтую пасаду прафесара Ігнацыя Масціцкага. 15 траўня 1926 г. быў сфармаваны г.зв. першы ўрад Казіміра Бартля⁴.

³ Урад Аляксандра Скрыньскага пачаў дзейнічаць 20 лістапада 1925 г.

⁴ Усяго было пяць урадаў К.Бартля: 15 траўня – 4 чэрвеня 1926 г.; 8 чэрвеня – 24 верасня 1926 г.; 25-30 верасня 1926 г.; 28 чэрвеня 1928 г. – 13 красавіка 1929 г.; 29 снежня 1929 г. – 17 сакавіка 1930 г.

Пасля “Траўня” сярод варшаўскай правіцы пачаліся спрэчкі паміж тымі, хто шукаў паразумення з новым урадам, і яго праціўнікамі – закарanelымі эндэкамі. Адначасна ППС, незадаволеная маўчаннем Маршалка пра сацыяльныя праблемы, а таксама захаваннем Сейму і Сенату, адмовілася падтрымліваць Пілсудскага. Першапачатковая пазіцыя ППС атрымала ў польскай гістарыяграфіі назву “травенскай памылкі”.

Адбывалася кансалідацыя апазіцыі. У снежні 1926 г. колы, набліжаныя да Рамана Дмоўскага, стварылі кааліцыю “Вялікай Польшчы” пад лозунгамі нацыяналізму, якая пашырала ідэю г.зв. іерархічнай арганізацыі нацыі, пакаранняў і дысцыпліны. Актывізавалася дзейнасць Камуністычнай партыі Польшчы. Гэтая партыя апынулася ў сітуацыі змагання як супраць “пілсудчыкаў”, так і супраць эндэцыі. Сейм працягваў сваю працу, бо пасля прыняцця ў жніўні закону аб змяненнях Канстытуцыі і паўнамоцтвах прэзідэнта, ён сам пазбавіў сябе адзінай магчымай формы пратэсту на дзяржаўны пераварот, а менавіта права на самароспуск. У краю і сталіцы панавалі настрой няпэўнасці.

У той жа час Грамада ўключала, паводле дадзеных МУС, у паўночна-усходніх ваяводствах і ўсходніх паветах Беластоцкага ваяводства каля 800 гурткоў. Захар Шыбека апэньвае колькасць сяброў на сто тысяч⁵. Сябры Грамады мелі падставы для незадавальнення. І выказвалі яго.

У студзені 1927 г. польскія ўлады забаранілі дзейнасць Грамады і пачалі рыхтаваць судовы працэс. Абаронцамі сталі 16 адвакатаў, а прамова аднаго з іх (Казіміра Петрусевіча) стала ўзорам выдатнага адвакацкага выступу⁶.

У траўні 1927 г. пасля трохмесячнага працэсу Акружны суд у Вільні апраўдаў усіх абвінавачаных у змове з прадстаўнікамі іншай дзяржавы, 19 з 56 былі апраўданыя па ўсіх абвінавачваннях, а астатнія атрымалі ад 3 да 12 гадоў турмы за ўдзел у змове з мэтай дзяржаўнага перавароту. Сярод гэтых астатніх аказаўся аўтар праграмы Грамады, а таксама Рак-Міхайлоўскі, Валашын і Мятла. Апеляцыйны суд скараціў тэрміны пакарання.

III

Цяжкі лёс беларусаў і Беларусі быў вызначаны шэрагам прычынаў, пра якія зараз не будзем казаць. Сканцэнтруемся выключна на беларуска-польскай праблеме.

Значэнне завету Кастуся Каліноўскага, які лапідарна сфармуляваў беларускія дзяржаўныя інтарэсы, у свой час было нейтралізавана

⁵ Szybieka Z. Historia Białorusi. 1795-2000. Lublin, 2002.

⁶ Audiatur et altera pars. Proces Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hramady. Mowa obrończa adwokata Kazimierza Petruszewicza. Wilno, 1928.

царскай палітыкай рэформаў, якая ўключала адмену прыгону, наданне асабістай свабоды і прывілеі праваслаўнаму насельніцтву. Правы беларусаў былі супрацьпастаўлены правам палякаў. І ўжо ніхто ў Беларусі не помніць, што гэта польскі Нацыянальны ўрад першым прызнаў сялянскаму насельніцтву правы шляхты (з чым быў звязаны набор грамадзянскіх правоў).

Мінулі гады. Прыйшоў час вялікай вайны, а таксама вайны савецка-польскай. Тэатрам падзеяў ізноў сталі беларускія землі.

Прычыны кожнага падзелу складаюцца з унутраных і вонкавых фактараў, а прадметам спрэчак становіцца іх прапарцыя.

На маю думку, падзел Беларусі ў выніку Рыжскага трактату пэўным чынам стаўся вынікам ранейшых беларускіх “выбараў”. Большпішу пра гэта ў сваёй манаграфіі “Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich”.

Імкнуся аднолькава ставіцца да ўсіх нацыянальных груп. На многіх старонках манаграфіі пра *Цывільнае кіраванне ўсходнімі землямі* выказала крытычны погляд на паводзіны і палітычныя памкненні сваіх суайчыннікаў, як тых, што насялялі Усходнія землі, так і тых, што працавалі ў варшаўскіх міністэрствах або ў Парыжы. І таму лічу, што маю права задаваць вострыя пытанні іншым нацыям, у т.л. беларусам.

Як бы развіталіся падзеі, калі б беларусы, якія імкнуліся да супрацоўніцтва з Польшчай, шукалі б паразумення з прыхільнікамі федэратыўнай канцэпцыі, а не з іх паважнымі праціўнікамі?

Беларускія эліты, разарвання паміж Коўнам, Берлінам, Масквой і Варшавай не разумелі, альбо не жадалі зразумець складанай унутрыпольскай гульні паміж палякамі. Застаецца пытанне, у якой ступені гэта вызначалася аб’ектыўнымі фактарамі (слабасць?), а ў якой фактарам прынятай беларусамі тактыкі? Дамоўленасці, якія датычылі польска-беларускіх перамоваў сакавіка 1920 г. падаюцца асабліва важнымі для далейшых даследаванняў⁷.

⁷ “Уступкі, якія сорак гадоў называлі “толькі школьнымі” на самой справе былі палітычнымі ўступкамі вялікага значэння. Каб гэта зразумець, трэба ўявіць свядомасць акружнай структуры адміністрацыі на тэрыторыі Цывільнага кіравання. Польскі бок фактычна адходзіў ад нормаў палітыкі ранейшага перыяду. Ён адмовіўся ад раней прапагандаванай коламі, набліжанымі да нацыянальных дэмакратаў з “Вялікай Польшчы”, палітыкі перанясення цэнтра беларускіх земляў на тэрыторыю Менскай акругі. Таксама былі спыненыя падрыхтоўчыя мерапрыемствы па інкарпарацыі Берасцейскай акругі. Адначасна пачалася падрыхтоўка да стварэння Беларусі, якая б складалася з усходняй і заходняй частак. [...] Праект стварэння Генеральнага камісарыяту беларускіх спраў пры Грамадзянскім кіраванні, які ўзнік у гэты час быў перададзены ў архіў **толькі пасля падпарадкавання Цывільнага кіравання Радзе міністраў (1 красавіка 1920 г.)**” (Gierowska-Kałuż J. Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich (19 lutego 1919-9 września 1920). Warszawa, 2003. S. 316-317, 314-315).

А можа вызначальным фактарам для лёсу беларусаў стала адсутнасць палітычнай прадбачлівасці?

Юзаф Пілсудскі ў 1920 г. прайграў сваю канцэпцыю Цэнтральна-Еўрапейскай уніі. Рыжскі трактат быў пацвярджэннем паражэння кіраўніка Польскай дзяржавы. Не ён, а Расея (Савецкая) рэалізавала свой палітычны сцэнарыі на тэрыторыі не толькі Вялікага Княства Літоўскага.

Да паражэння канцэпцыі Пілсудскага прычыніліся не толькі саветы, і не толькі палякі. Якім быў бы лёс абодвух дзяржаў, калі б перамог паланафільскі і больш прадбачлівы ў адносінах з палякамі накірунак беларускага руху?

Травеньскі пераварот асвятляў эмоцыі нядаўніх гадоў. Палякі, у вялікай ступені расчараваныя палітычным вопытам перыяду парламентарызму, чакалі аздараўлення адносінаў у дзяржаве. Аднак, каб гэта не супярэчыла дзяржаўным інтарэсам. Інфармацыя пра падзеі ва ўсходніх ваяводствах нараджала страх. Сярод нацыянальных меншасцяў павінна была з’явіцца думка пра нядаўнія лозунгі Віленскага звароту Ю.Пілсудскага. На іх няшчасце, час увядзення федэратыўнай палітыкі ўжо мінуў. Было зроблена толькі тое, што было магчымым у сітуацыі, якую вызначалі міжнародныя пагадненні⁸. У выніку паражэння федэратыўнай канцэпцыі Ю.Пілсудскага беларусы і палякі аказаліся звязанымі вузлом супярэчных нацыянальных інтарэсаў.

“Няма, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку” (Кастусь Каліноўскі).

Пераклад з польскай мовы Алеся Смаленчука

⁸ Szybieka Z. Historia Białorusi. 1795-2000. S. 201.